

Якою була участь українців у російсько-турецьких війнах?

Готуючись до війни з Османською імперією (1768–1774), Росія прагнула закріпитися в південному регіоні, отримати право вільного проходження своїх суден у Чорному морі та мати надійні кордони з Річчю Посполитою. Для цього вона почала створювати Чорноморський флот, кількість якого за роки війни зростає до 11 великих кораблів та 99 невеликих суден (галер, фрегатів, галітів). Вирішено було залучити до участі і українське козацтво аби скористатися його форпостами, які становили передову оборонну лінію на кордоні з Кримським ханством і ставали надійним плацдармом для наступу на Туреччину.

Тож, починаючи з цієї війни, українське козацтво брало активну участь в усіх російсько-турецьких війнах і суттєво сприяло регулярній російській армії. З 1768 р. у складі Дунайської флотилії діяла запорозька експедиція, вояки якої, знаючи місцевість, допомагали російському флоту. У російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. брали участь і задунайські, і чорноморські козаки, проте на різних воюючих сторонах. І не лише російській чи турецькій, а й у австрійській арміях. Це сталося через зруйнування Запорозької Січі 1775 р. Катериною II та спровокувало перебування козаків у складі воюючих держав, кожна з яких надавала певні привілеї, аби вони залишалися на їхніх територіях.

Війська, які готувалися до війни, було поділено на дві армії, кожна з яких дислокувалася на українських землях. Перша (80 тис.) стояла під Києвом і після наказу виступила на Поділля, щоб захопити турецьку фортецю Хотин. Інша (40 тис.) перебувала на Українській лінії (Катеринослав – Бахмут) і готова була наступати проти Кримського ханства, щоб насамперед зайняти Азов. На службі в ній перебувало шість тисяч козаків. На зимових квартирах вона стояла на території від Торговиці до Харкова, включаючи Полтаву. Третя армія (близько 15 тис.) розмістилася біля Луцька для захоплення Бару й Полонного. Напередодні наступу перша армія була додатково укомплектована трьома тисячами козаків. Відбулися кілька додаткових рекрутських наборів: спершу по одній особі від 300, згодом по дві від 150 і останній – найбільший у 1771 р., за якого було призвано одну особу зі 100. П'ять тисяч погоничів для перевезення армійського спорядження та харчів було набрано з місцевого населення. Для відсічі татарських військ були сформовані кінні загони з козаків річпосполитської України.

Бази для постачання військ були розгорнуті в Києві, Бердичеві, Полонному та інших містах. З боями були взяті Хотин, щоправда, за другим разом, Бендери, Ясси – столиця Молдавії, Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Браїлів, Бухарест – столиця Валахії. Оскільки тут перебували російські війська, то воїни кримського хана не раз вдиралися в Єлисаветград і Бахмут. Тож Запорозьке військо після оголошення війни було приведене в бойову готовність і увійшло до складу 2-ї російської армії під командуванням П. О. Румянцева з тим, аби відбивати напади татар на Єлисаветградську округу. Козаки на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським відразу були відправлені для захисту

фортеці св. Єлисавети, а дещо пізніше загін у дві тисячі козаків влився до корпусу Семена Зорича для охорони очаківського напрямку. Несподівані набіги козаків на татарські території зі звільненням полонених були відчутними для послаблення сил союзника султана. Румянцев високо оцінив козаків, бо наказав залишити на Січі піхоту, а основній козацькій масі приєднатися до армії, яка прямувала до Бугу. Там козаки стали авангардом 2-ї армії, виїздили наперед до Бендер і розбивали окремі загопи ворога. З'ясувалося, що регулярна кіннота російської армії через низьку маневреність поступається татарській і турецькій й може вести бій лише під прикриттям артилерії та піхоти, оскільки її військова тактика орієнтувалась на західноєвропейські нововведення. Натомість козацька кіннота була куди мобільнішою і успішно відбувала аванпостну службу, вела розвідку і здійснювала глибокі рейди по тилах кримських татар, добувала цінні розвідувальні дані. Врешті російська кіннота була змушена відмовитися від попередньої практики і перейняла козацьку, відпрацьовану в попередні століття у боях з татарами.

З відновленням військових дій у 1771 р. запорозька кіннота в шість тисяч вершників знову отримала наказ про прикриття цього разу правого флангу корпусу В. М. Долгорукого, під час якого мала кілька сутичок із татарськими загонами. Коли розпочався наступ, козаки активно штурмували Перекопську лінію, а потім перейшли Сиваш і влаштували демонстрації в тилу. Не обійшлося й без відкритого бою, коли команда Опанаса Колпака знищила до тисячі відступаючого війська. Тож у російсько-турецькій війні 1868–1874 рр. активну участь брала запорозька кіннота, яку російське командування активно використовувало, бо вона знала місцеві шляхи, була мобільною, вела розвідку, здійснювала раптові набіги та залучалась до штурму турецьких фортець.

Запорозька флотилія також відіграла помітну роль у цій війні. Запорожці мали власну тактику човнових команд, коли могли збільшувати швидкість за рахунок числа гребців, уміли безперервно стріляти з носової частини човна, застосовувати гармати при зближенні. При цьому для них була характерною така військова риса як скритність пересування, раптовість атаки і довготривалі засідки. Ці якості відповідали бойовій практиці тогочасної тактики морської піхоти інших регулярних армій.

Мобільність запорозької флотилії, незважаючи на її обмеженість, аби витримувати довготривалі бої, вміння використовувати локальні природні фактори, сміливість та винахідливість зробили свій внесок у перемогу Російської імперії над Туреччиною.

У 1771 р., через близьке розташування до театру воєнних дій, було звернено державну увагу й на Шосткинський пороховий завод, який відновив діяльність на потреби цієї війни та почав активно розбудовуватися.

Утвердження на завойованих південних землях Росія розпочала з упорядкування козацького устрою, а якщо точніше, то з ліквідації Запорозької Січі, ще вчорашньої її спільниці у боях з непоступливою Туреччиною. Війська генерала Текелії зайшли на Січ і зруйнували її. Перечисляючи в указі від 3 серпня 1775 р. вади козаків – грабунки, нахабство, насильство тощо, Катерина все ж виділила найголовніше, а саме: завойовані в останню війну в Оттоманській Порті землі вони почали присвоювати собі як такі, які їм віддавна належали. Однак Кючук-Кайнарджийським договором відносини між Росією і Туреч-

чиною не були остаточно врегульовані. Османська імперія бажала реваншу, а тому розпочалася нова російсько-турецька війна 1787–1792 рр. Було знову сформовано дві армії: Катеринославська (75–80 тис. осіб при 308 гарматах) і Українська (35–40 тис. осіб з 96 гарматами) армії, що квартирувалися в Київському і Чернігівському намісництвах. Основною подією війни стала битва за Очаківську фортецю, яка продовжувала зберігати стратегічне значення для Османської імперії. Там козацька флотилія під командуванням Сидора Білого та російська парусна ескадра Джона Джонса розгромили турецьку флотилію. Військові здібності Білого зауважив Г. Потьомкін, який і доручив йому зібрати козаків-добровольців і сформувати тисячний полк. У війні брали участь полки всіх козацьких формувань, формуючи авангард російської армії під час штурмів не лише Очакова, а й Хаджибея, Ізмаїла, Кінбурга, Аккермана, Кілії, Бендер.

Після війни Катерина II розпорядилася про переселення чорноморських козаків на Кубань з тим, щоб вони охороняли російський кордон від черкеських племен. Після цієї війни Російська імперія почала активно зміцнювати свою присутність у південному регіоні, закладаючи там міста-порти. Потреба в металі для розбудови Чорноморського флоту спричинила закладення 1794 р. Луганського чавуноливарного заводу, який працював на місцевому вугіллі і залізній руді. Це на його базі в 1891 р. у зв'язку з запровадженням в армії нової трилінійної гвинтівки було побудовано завод для виготовлення куль із проектною потужністю 130 млн штук у рік.

У наступній російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. козаки осаджували Ізмаїл, Браїлов, воювали на території Бессарабії, Молдавії, Волощини. Аби переманити козаків на російський бік, було створене 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, що за устроєм нагадувало Запорозьке, з притаманними йому Кошем, отаманами, старшинами, значковими товаришами, куренями. Різнилися вони один від одного тим, що останнє перебувало під повним російським командуванням.

Нова російсько-турецька війна 1828–1829 рр. спричинила перехід козаків Дунавецької січі на бік російської армії, інші – відбували службу у залогах турецьких фортець.

Здавалось би, що після поразки у Східній (Кримській) війні Росія зробить правильні висновки і буде з'ясовувати відносини з Туреччиною в інший, невійськовий спосіб. Прагнення реваншу й підсилення за рахунок війни державного вірнопідданського патріотизму змусили Олександра II розпочати нову російсько-турецьку 1877–1878 рр. війну. Традиційно, в армії, яка відряджалась на фронт, було багато українців, бо мобілізації підлягали ті регіони, які найближче перебували до лінії конфронтації. Серед тих, хто штурмував Плевну, де перебували турецькі війська Османа-паші, було немало єврейських солдат, в т. ч. і з Правобережної України. І це можна зрозуміти. Але як пояснити масову участь українців у волонтерському русі, під час якого багато з них самотужки відправлялися в Болгарію і там воювали на боці слов'ян. Очевидно, вони потрапили під вплив панслов'янської ідеології, яка поширювалась серед молоді практично відкрито і мотивувалась потребою героїчних вчинків, співчуттям до демократичної боротьби балканських народів, замість того, щоб боротися за громадянські права у себе на батьківщині. Послідовним агітатором за втручання в балканські справи був Олексій Суворін, видавець

газети «Новое время», який постійно наголошував про місію Росії допомогти своїм етнічним «братом, християнам по вірі», що перебували під оттоманським і габсбурзьким володінням. Це з ним полемізував Михайло Драгоманов і стверджував, що в Росії відсутня політична свобода, зокрема свобода друку і особи, а тому російський уряд, аби молодь не виборювала власних прав, спрямовував волонтерів на Туреччину.

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. активізувала діяльність Київського слов'янського благодійного товариства (1869–1917), яке почало організовувати допомогу балканським слов'янам у боротьбі проти Османської імперії. Його членами в різний час були вчені-славісти М. Рігельман, О. Котляревський, Т. Флоринський, В. Антонович, М. Бунге, А. Степович, Ф. Тітов та ін. Товариство займалося спорядженням та відправленням добровольців, надавало матеріальну допомогу потерпілим слов'янам. Доброчинні кошти збиралися від лекційної, викладацької діяльності, надходили й особисті внески.

І все ж оцінка цієї війни через формування національного світогляду відрізнялася від попередніх. Нове її розуміння продемонстрував режисер і актор Микола Садовський, який добровольцем, одразу з Єлисаветградського реального училища, пішов на фронт, пройшов пішки сотні кілометрів воєнними шляхами і брав участь у всіх її найбільших битвах. У спогадах він описав солдатську правду війни, як важко вона далася тим, котрі відслужили 15 років і напередодні мали вийти у відставку, проте не вийшли, бо їх було відправлено на Дунай. Як доводилося потерпати від далекобійних турецьких гармат, невдалих штурмів Плевни, як «визволителі» грабували болгарських селян, відбираючи в них домашню живність. Найбільш його вразила гробниця Івана Мазепи в Галацькому соборі, роздуми над якою змусили його уявити, що українці в цій війні воювали не за власні інтереси.

Під час цієї, як і під час будь-якої війни, з'явилося чимало героїв, на яких виховувалося не одне покоління молоді. Таким став Михайло Драгомиров, уродженець Чернігівщини, який у серпні 1877 р. першим перейшов Дунай з 14-ю дивізією і забезпечив розгортання російських військ на зайнятому плацдармі. Вимогливість до дисципліни поєднувалась у нього з розумінням солдатських потреб і сподівань. Він першим порушив питання про запровадження обов'язкового навчання грамоти, значимість якої в умовах технічного оснащення армії невпинно зростала. Для підсилення патріотичного духу він дозволив солдатам співати на маршах українських пісень. Ця війна мала велике значення для визволення народів Балкан від османського панування та завоювання ними незалежності. Росія повернула собі південну частину Бессарабії, втрачену після Східної (Кримської) війни.

Тож у російсько-турецьких війнах українське козацтво взяло активну участь, яка була і чисельною, і вагомою. Без нього Російській імперії не вдалося б подолати Османську Порту. Певно, що козаки, воюючи у складі російської армії, вважали, що вони відстоюють власні землі, де здавна жили їх пращури і де будуть жити їхні діти.

Бібліографія

- 1775 р., серпня 3. Указ Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. док. / під ред. І. Л. Бутича та Ф. П. Шевченко; упор. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський та ін.; Київ: Наукова думка, 1970.
- Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009.
- Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. Москва: Воениздат, 1958.
- Драгоманов М. Турки внутренние и внешние: Письмо к издателю «Нового времени». Geneve–Vale–Lyon, 1976.
- Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р.: зб. док. і матер. / упор. В. П. Баран, М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. Київ: Наукова думка, 1982.
- Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования 1869–1894. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1894.
- Мадариага де, И. Россия в эпоху Екатерины Великой. Москва: Новое литературное обозрение, 2002.
- Меннинг Брюс У. Пуля и штык. Армия Российской империи, 1861–1914. Пер. с англ. Николая Эдельмана. Москва: Модест Колеров, 2015.
- Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии. 1827–1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003.
- Садовський М. Спомини з Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Київ: Час, 1917.
- Шпитальов Г. Питання військової організації і тактики запорозького козацтва періоду Нової Січі у контексті Російсько-турецьких війн XVIII ст. Чорноморська минувшина. Одеса, 2007. Вип 2.
- Шпитальов Г. Запорозька кіннота в Російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1999. Т. 5.
- Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в Російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. Запоріжжя, 2004.

Валентина ШАНДРА